

Від автора. За своє некоротке життя я знав не так уже багато унікальних людей (і відчував до них глибоку повагу впереміш із захопленням та дешицею здорової заздрості), котрі встигають читати, ще й примудряються зберігати в пам'яті, здається, геть усе, що є на світі надрукованого. Поміж ними – Володимир Панченко.

Тому я не здивувався, коли нещодавно в нашій розмові, одній із тих, що, на моє задоволення, з перервами, але достоту регулярно точаться між нами на шпальтах преси і в листуванні от уже протягом років двадцяти, – він запитав мене, чому я не включив до останньої своєї книги давню статтю про Винниченка. Зізнаюся, я попросту забув про неї – це ж бо рік 1991-й! Та не забув Володимир Євгенович...

Тож тепер, у пору 60-літнього повноліття мого давнього друга, знаного українського вченого, авторитетного винниченкознавця, сердечно його здоровлячи, я дозволю собі відгукнутися на цю непересічну дату (пере)публікацією саме тієї давньої своєї студії. Здаю собі справу, що на цій студії лежить відбиток моменту. Та хтозна, може це мінус, а може й плюс. Для мене ж головним є те, що вона колись поклала початок нашому з ювіляром знайомству й стала – хочеться так думати – нехай скромною, але все ж «увертюрою» до фундаментальних розвідок про Винниченка самого Володимира Панченка.

ЧИ ВАРТО «ГАЯТИ ЧАС» НА ВИННИЧЕНКА? *

З критичних нотаток

Дивне запитання, скажуть мені... Згоден. Та хіба не ще більша дивина (висловлюючись делікатно) – ствердна відповідь на таке запитання? Адже попросту купи не держиться, чистісінька маячня, абсурд; тим часом саме цей абсурд вважали в нас нормою, і не сказати б, що дуже давно. А почалося зі судження одного вельми авторитетного читача. Цим читачем був Ленін.

Лист до «my dear friend»

На початку червня 1914 року, перебуваючи в Пороніно, Ленін читає роман Володимира Винниченка «Заповіти батьків» і у листі до Інесси Арманд висловлює свої враження та

* Стаття друкується зі скороченнями й авторськими виправленнями стилістичного та орфографічного кшталту; це, сподіваюся, дає мені право додати до дати її першої публікації — сьогоднішню.

оцінки. Оцінки вкрай несхвальні: роман – «ахінея і нісенітниця», «архіпогане наслідування архіпоганого “Достоевського”», «муть, нісенітниця», автор – «претенціозний несосвітений дурень». Закінчується лист ремствуванням з приводу того, що «гаяв час» на чигання. Отакої...

Я не вважаю за доцільне вступати в запізнілу полеміку з автором поронінського листа, тим більше що роман аж ніяк не видається мені бездоганим, невразливим, для мене він – факт літературно-історичного порядку. До того ж нікому, навіть діячеві світового масштабу, не заборонено мати власну думку про той чи той твір та інформувати про неї своїх близьких друзів, вдаючись при цьому до такої термінології, яку людина вважає найбільш годящою.

Та річ зовсім не в конкретній оцінці конкретного твору. Ленін, певна річ, і гадки тоді не мав, що його приватний лист, перейнятий хвилинним читацьким роздратуванням, потрапить не лише до «*my dear friend*», а колись і до нас, грішних, до офіційного зібрання його праць, тобто перетвориться на канонічний, настановчий документ, на незаперечну політичну вказівку вождя. Хотів він того чи не хотів (у цьому разі, мабуть, і не хотів, та це суті не міняє, бо ж існує, напевно, глибинний зв'язок поронінських інвектив із естетичною концепцією їхнього автора взагалі), – так-от, хотів він того чи ні, а вийшло, що відгук на один-єдиний твір став визначально-фатальним для ставлення до письменника, всієї його діяльності, зрештою, до його особи. Більше: приватному судженню було надано значення загальнометодологічне, і, ніде правди діти, не так уже багато хто з нас, літературної братії, утримався від спокуси і не жонглював дошкульними епітетами, що набрали характеру хрестоматійних ідеологем. Напечеш раків, згадуючи, але так було. Втім, щодо того, варто чи не варто читати Винниченка, то лист Леніна, опублікований 1950 року, треба визнати, явно запізнівся, по суті він лише освятив практику, яка і без нього утвердилася, підвів під неї, сказати б, цитатно-теоретичну базу. Завдяки піклуванню можновладців читач наш уже давно був звільнений від обтяжливої необхідності «гаяти час» на цього письменника, бо такого немовби зовсім для нього й не існувало. Ніби не він, Винниченко, був автором багато- (дуже багато!) томних зібрань творів, чималу частину яких, між іншим, добре знав іще дожовтневий російський читач (інакше чому б І. Арманд, а за нею і Ленін звернули на них увагу?). І не його «Сонячна машина», перший український соціально-утопічний роман, збуджував бурхливі літературні та читацькі дискусії вже тоді, коли автор давно перебував за межами краю. І не його п'єси з аншлагами йшли на десятках сцен удома і в Європі.

Ніби не його талант високо поцінювали Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Горький [...].

Винниченко доживав вік у своєму тихому «закутку» на півдні Франції. Вир великої політики; короткочасна ейфорія влади, нехай і значною мірою ілюзорної; щасливе відчуття причетності до історичної справи відродження нації; запаморочлива літературна слава – усе лишилося далеко, на тому березі... Були три десятиліття нелегкого життя на чужині, була виснажлива праця, нові книжки, п'єси, були і тяжкі випробування – фашистський концтабір, поступове забуття, жорстокі злидні... Та він не покладав рук, писав, згадував і осмислював минуле, думав про майбутнє. Якраз року 1950-го, за сто днів до смерті, Винниченко завершує останній роман – «Слово за тобою, Сталіне!», котрий, як ми тепер бачимо, багато в чому на цілу добу випередив сучасне «нове мислення».

Хтозна, чи дійшли до письменника чутки про давній лайливий відзив; навряд, бо жив замкнено. Але якби щось дійшло – чи, як то кажуть, у ворота, а чи через перелази, – то Винниченкові було б що пригадати, Ленін постав би у пам'яті як далеко не абстрактна постать: адже свого часу зблизилися і химерно переплелися їхні шляхи. Пустусі-історії заблаглося вчинити, щоб прискіпливий читач і йоржистий автор вийшли один проти одного – тепер уже зовсім у нових ролях – на кін політичний: через кілька років після знайомства з Винниченком-письменником Ленінові довелося «гаяти час» на Винниченка-політика...

Коли в березні 1917 року на Україні виникла Центральна Рада, склалося так, що перед у ній повели представники національної інтелігенції, передовсім художньої (тенденція, до речі, явно помітна і в наші дні) [...] Уряд – Генеральний секретаріат, потім Директорію – очолив від імені Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) найпопулярніший на той час український письменник Володимир Винниченко.

Я не маю на меті аналізувати й оцінювати Винниченкову діяльність на цих посадах; про мене, ми ще і не починали таку роботу [...] Хочу підкреслити інше. Так чи так, фактом є те, що в політичному житті України 1917—1920 років Винниченко був однією з ключових постатей. Уся коротка й трагічна епопея УНР – це відчайдушна, зухвала, важким чоботом затоптана спроба відродження національної державності, всі криваві події братовбивчої війни, інтервенції, окупації, оті болючі стосунки новонародженої республіки спершу з Пітером, потім з Москвою, аж до трагічної поразки під Крутами, аж до жахливої різанини, що її вчинив на підступах до Києва й у самому місті «пролетарський полководець» Мурашов (коли вже включимо до збірок Тичини його жалобний поетич-

ний стогін – «Пам'яті тридцяти?»), – усе це невідривне від політичної та особистої долі Винниченка, усе пройшло крізь розум його і серце.

Немає нічого дивного, що в ленінських матеріалах того часу Винниченкове ім'я не один раз згадується у зв'язку з подіями на Україні й навколо неї – в інтонації то гнівній, осудливій, ущипливій, то нейтрально-діловій. «Кремлівський мрійник» (насправді – холодний, розсудливий прагматик) тоді не гаяв час на романи Винниченка, однак за політичними його діями стежив пильно. У кожному разі приїзд Винниченка на кілька місяців до Москви і України, його остання і, звичайно ж, приречена на невдачу спроба знайти спільну мову з більшовиками в українському питанні навряд чи пройшли повз Ленінову увагу. Інша річ, що ніяких відомостей про особисті їхні контакти не маємо. Навпаки, у своєму московському записнику Винниченко з гіркою іронією зауважує: «...Ленін так дуже зайнятий, що не має часу побачитись зі мною. Ні Ленін, ні Сталін...» Знаємо, що були Винниченкові листи «нагору», відповідні записки, конкретні пропозиції, які, проте, лишалися без відповіді. Від морозного «єдинонеделімського» дихання ілюзії зів'яли дуже швидко. Восени того ж 1920 року він їде за кордон, тепер уже назавжди, їде з відчуттям того, що це була «подорож... ідеалістична, подорож сентиментального юнака, гімназиста...». 21 вересня, у Москві, перед самим від'їздом на вокзал, він занотує у записнику: «Чуття втоми і порожнечі. Багато ясного, завзятого, прекрасного привезли ми сюди і багато з нього розгубили. Аж не віриться, що так і не вдалось жити й працювати на Україні для революції...».

Перечитую «Чесність з собою»

Сорок років тому я цього роману і в руках не тримав, й у вічі не бачив. Читав лише «Сонячну машину», та й то цілком випадково – якимсь дивом грубенький томик у темно-червоній палітурці зберігся в батьковій шафі. А «Чесності з собою» не читав, звісно; проте знав про неї все, що міг і мусив знати тоді першокурсник-філолог: «занепадництво», «декаденщина», «розвінчання ідеалів», «наклеп на революціонерів», тобто – «ахінея» і «муть». Знав і те, що формула «чесність з собою» є підступний, хитрий камуфляж, що за нею ховаються аморальність, індивідуалізм, ідейне відступництво... Ох, міцно ж утовкмачувалися такі «знання» в юні напії голови!

Пізніше – знову ж таки якимсь дивом – пощастило все-таки прочитати роман, і це стало одним із перших поштовхів до про-

будження від «сну розуму». І от тепер – перечитую. Можуть спитати: чому саме його? Я міг би відповісти запитанням на запитання: а чому б, власне, й ні? Адже греба щось вибирати. Але то була б ерзац-відповідь. Якись підсвідомі, приховані мотиви, критерії відбору, ясна річ, є. Та хоч би й таке. «Чесність з собою» (як і злочасні «Заповіти батьків», як і «Записки Кирпатого Мефістофеля») належить до того корпусу Винниченкових творів, котрим випала найщедріша порція партійно-«наукової» лайки. Ранні оповідання й повісті, приміром, «Краса і сила», «Голота», «Біля машини», «Голод» тощо, які ввібрали в себе особистий досвід наймитських, підпільно-революційних, в'язничних «університетів» письменника, завжди, за давніх і недавніх часів, оцінювалися нашою критикою, хоча й знехотя, крізь зуби, та все ж більш-менш об'єктивно. А творів Винниченка-емігранта ми просто не знали, та й знати не хотіли. Так і велося, з Ленінового благословення, що всю потужну силу критичного вогню сконцентровано було головним чином на другому періоді творчого розвитку письменника, який випав на так зване ганебне десятиліття після першої російської революції [...]

Фінал «Чесності з собою» звучить оптимістично, ба навіть бравурно: кохання долає всі перешкоди, життя тріумфує... Щоправда, щось дряпає наше сумління, щось насторожує в цьому тріумфі, тріумфі «на трупах». Гниду мораль «трухлявих», «слабких» людяців відкинуто геть, натомість приходить мораль «сильної особи», яка не знає жодних обмежень. Для неї один закон існує: «Сильне живе, слабе гине. Мертвих не воскресити. А деяких і воскресити не треба... Е, чого там!» Кого ж саме не треба воскресити? Мабуть, таких, як Тарас Щербина, «каліка, негодящий, гнилий», невдаха-терорист, який гине від власної бомби. Чи стара хвора Миронова мати, що її, подекують, син отруїв з гуманною, сказати б, метою: «Розумієте, стара, недоумна, хвора... Ні до чого не здатна, словом. Нікого вже не впізнавала й лише мучилася». Чи, може, Віра Кисельська, закомплексована, покручена нікчема, що пускає собі кулю в скроню. Мабуть, що так. «Трупи? – нехай трупи! З трупів виходить життя! Все одно, нехай звідки хоче виходить, аби життя!». Невже оце і є «чесність з собою», що її так гаряче і переконано декларує герой роману Мирон Купченко, а за ним і палка його прихильниця чарівна Дара? Оце і є «нова мораль»? І так, і ні – що вдієш, отака суперечність.

Сам Мирон весь зітканий із суперечностей. Чого варті ці чутки про отруєння матері... Вони, щоправда, прямо не підтверджені, та разом і не спростовані, й поширюють їх, слід зазначити, не вороги, а симпатика Миронові, до того ж без жодного слова осуду, навіть з моральною підтримкою, тож на наклеп ніяк не схоже. І той самий

Мирон – ми бачимо – такий зворушливо дбайливий, такий терплячий і щедрий душею до сестри-повії. Він, Мирон, судячи з усього, революціонер, соціаліст, але в чому, власне, полягає його революційна діяльність, збагнути важко, знаємо лише про акцію з експропріації грошей у поміщика Кисельського («грабуї нагробоване»?) та про поширення поміж робітниками ідей сексуальної свободи. Він нещадно висміює й викриває фальшиву, подвійну буржуазну мораль, однак це не заважає йому самому сполучати ніжне романтичне кохання до Дари й еротичні забавки із хтивою Наталею.

До речі, про Дару: жінка горда, «чиста», «світла», як вважає бідолашний її чоловік, ще й трепетно закохана в Мирона, вона лягає у ліжко з першим-ліпшим зустрічним – чи то заради морального експерименту, чи на знак протесту проти буржуазних звичаїв родини, а чи то попросту аби задовольнити потреби гарячої змудженої плоті... Це їй, Дарі, належить звернений до коханця заключний монолог про перемогу сильних і приреченість слабких: «Цілуй! На трупах цілуй! Міцно, радісно!»

А що ж, замислимося, автор, як він на усе це дивиться? Доведеться визнати, що авторова позиція доволі розпливчата, не вельми чітка. Це так; проте головне в іншому: ігнорувати грань між нею і поглядами героїв, тим більше – ставити знак рівності, як це в нас завжди робилося, є, поза сумнівом, явне спрощення. Я схильний у цьому разі говорити насамперед про нечіткість «фокусу», про певну аберацію морального зору. Не забудьмо, що «Чесність з собою» – один із ранніх романів Винниченка; помітне прагнення автора вкласти у нього якомога більше не лише власних думок і спостережень, а й модних на той час ідей, що імпонували своєю неординарністю, зухвалою новизною. А звести кінці з кінцями, розставити точні акценти, все додумати, всебічно оцінити, осмислити художньо – ще бракувало і вміння, і досвіду. У формулі «чесність з собою» Винниченка (та й нас!) приваблює рішуче заперечення морального роздвоєння, ідея цілісності людини, її відповідальності, гармонії між вчинками і душею, прагнення до внутрішнього «самобудування» (улюблене слово Гоголя). «Чесність з собою» перетворюється на власний моральний імператив письменника. Через багато років, у скрутну годину свого перебування в Москві, після чергової поразки, він записує у щоденнику: «Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини». Але раніше, працюючи над романом, автор не помічав, що його герой ту саму формулу трактує зовсім інакше: в устах Мирона вона виправдовує цинізм, вседозволеність, моральний релятивізм.

Брак досвіду й надмірне захоплення матеріалом, його, так би мовити, диктат даються взнаки і в іншому: перед читачем, наче у калейдоскопі, мигцем проскакують різновеликі й різнозначущі прикмети духовного життя доби – тут, мішма, і войовничий атеїзм, і релігійні метання, і відгомін сенсаційної для свого часу теорії «шклянки води» (промовиста деталь: повернувшись додому після своєї готельної пригоди, Дара за вечерею на очах у всіх, демонстративно, з викликом випиває шклянку води), тут і популістські, анархістські декларації, спалахи антиінтелігентських настроїв, і проблема проституції...

Остання, як взагалі проблематика морально-сексуального – назвімо її так – плану, посідає у романі значне місце, хоч і не таке, як у «Заповідях батьків», які саме цим викликали обурення в Леніна. Володимирові Іллічу, а слідом, звичайно, і нам, здавалося (декому і досі гак здається), що немає нічого смішнішого та безглуздішого, ніж Винниченків інтерес до такої цілковито анахронічної теми. Щоб нам, мовляв, ото голова боліла, як зорганізуватися повіям, як їм захиститися від ворожого оточення, об'єктивати свої соціальні права!.. Маємо свій клопіт. Та хто вони зрештою такі, оці представниці найдавнішої професії, – жертви потворних суспільних умов, чесні трудівниці чи просто собі пропащі істоти, покидьки, «чорна міль»? Або: чи можна, чи до лиця соціалістові користуватися їхніми послугами, відвідувати будинки розпусти, чи треба надати перевагу р-р-революційній аскезі – хто вже там розжує, справжній, фальшивий?.. Ось у яких питаннях порпається Винниченко, «смакує» їх, перетворює на «коника», а навіщо, дозвольте запитати, кому це потрібно, кому цікаво? [...].

Зле посміялося життя з пуритан від соціалізму. В сьогоднішнього читача, я певен, ці сторінки роману не викличуть ні вибачливо-огидливої посмішки, ані цинічних хихичок, скоріше вони наштвухнуть на сумні роздуми. Тож віддамо належне прозорливості письменника, котрий зумів он іще коли у ледь помітних тенденціях вловити непередбачені зигзаги розвитку, які й у страшному сні не привиджувалися деяким політичним достойникам; більше того – наважився вголос, відверто (під прогресивне свистіння й атування, як у нас заведено) висловити сумнів: а чи справді споконвічну хворобу людства здатнівилікувати наші патентовані соціалістичні ліки?..

І ось яка деталь заслуговує на увагу. На Винниченка-письменника, не кажучи вже про нього як політика, чимало було понавішувано різних ярликів, з-поміж них такі звинувачення, як «бульварщина», «натуралізм», «порнографія», посідали далеко не останнє місце. Я хотів би, щоб читач «Чесності з собою» (коли роман потрапить

йому до рук), та й «Записок Кирпатого Мефістофеля» так само, навмисне звернув увагу на інтимні сцени, де персонажі доходять, як то кажуть, до крайньої межі, ба навіть переступають її. Що ви знайдете в тих сценах? Може, переплетіння голих тіл, ризиковані пози, грайливі матюки, сороміцькі стогони, охання, верещання – одне слово, всі оті гострі приправи, що ними останнім часом так щедро пригощають нас і красне письменство, і «порнометражний» кінематограф, і сцена, де взагалі «все» відбувається на очах публіки, «живцем», – може, так? Аж ніяк, бачимо лише старосвітські крапки, крапки, крапки – отакі собі текстові «затемнення». Хтось, припускаю, буде розчарований: лякали мало не маркізом де Садом, а це ж дитячий садок...

Соромливими крапками зашифровано навіть такий безневинний медичний термін, як онанізм. Маю на увазі розмову Мирона з Тарасом, який, виявляється, грішив онанізмом у в'язниці.

Про Тараса треба сказати окремо, з цим образом пов'язані важливі мотиви роману.

До в'язниці Тарас потрапив за соціалістичні ідеї. Саме там розчавлено було душу його й тіло. Підірване здоров'я, уцент розладнана психіка, безпросвітні злидні й чвари вдома, у родині, принизливе становище похлібця в чужих людей, люта озлобленість на весь білий світ... «...Я... ненавижду всіх людей до крові, до піни на вустах... Хіба я здатний до життя? Мені б жити на якійсь мертвій горі, де не тільки людей немає, але навіть найменша пташина не водиться, де трава не росте, де все мертво мовчить. От там би мені жити!» Додамо до цього комплекс сексуальної неповноцінності, виснажливий синдром аутоеротизму, нерозділене, безнадійне кохання до дівчини, чию незайманість просто в нього на очах розігрують на парі, – що й казати, гримуча суміш... Винниченко вдивляється у феномен люмпенського, квазіпролетарського екстремізму, досліджує склад соціального, психологічного, якщо хочете, психопатологічного ґрунту, що живить квіти зла, буйні парості насильства. Бомба, виготовлена Тарасом, який злигався з анархістами, має, за його задумом, підірвати не саму університетську аудиторію, знищивши десятки людей, а, головне, «струсонути... жахом» свідомість суспільства, щоб усі «тремтячі, покірні, старці й убогі духом» жажнулися «крові й смерті». Страшніший за вибухову силу динаміту заряд засліпленої зненависті, яка переймає прощальний Тарасів лист. Це – терористичний маніфест, програма тотального знищення життя, аби під його руїнами загинули і фальшиві міфи, які гіпнотизують людей, усіх, «хто бабрається там, унизу», забезпечуючи своєю працею владу і добробут «гіпнотизерів». Таким міфом, поряд із цивілізацією, наукою, прогресом, Тарас, учорашній

соціаліст, вважає і міф про соціалізм. Пропагандисти і жерці цього вчення «обіцятимуть при соціалізмі все те, що самі мають тепер. За це будуть називатись представниками тих, що бабраються там, унизу»; люди не помічають або не хочуть помічати, що «всі вчителі й представники здебільшого чомусь уже з а р а з мають те, що обіцяють тим, кого вчать, у майбутньому соціалізмі». А що лишається тому, хто струсив з себе гіпноз, відкинув міфи, хто не може і не хоче задовольнятися «піснями про велику культуру й соціалізм? Такі або вийдуть на вулицю і «в люті... хапатимуть першого, кого зустрінуть, і гризтимуть йому голову», руйнуватимуть «ваші храми цивілізації», або, як Тарас, нададуть перевагу перед брехнею – смерті, власній і чужій [...].

Бісівщина

Тут доречно буде згадати відомі вже нам слова про «архіпогане наслідування архіпоганого Достоевського». Щоправда, з Винниченкових записників не видно, щоб він під час праці над «Чесністю з собою» цікавився Достоевським. Та все ж, полишивши осторонь дошкульність Ленінових епітетів і звичну безапеляційність суджень, не зможемо не визнати, що ім'я автора «Бісів» згадано не зовсім марно. Тільки я маю на увазі не «Заповіти батьків», а «Чесність з собою», і не про наслідування, ясна річ, треба говорити, а про розвиток, поглиблення теми. Адже що таке у романі оця псевдоорганізація псевдореволюціонерів, як не сонмище бісів та бісенят; що таке їхня «революційна» мишача шамотня, гризотня, метушня навколо якогось страйку, що потрібний робітникам як тому собаці кияка; їхня балаканина про соціалістичну мораль, соціальну гігієну, ідейні принципи – що це, як не правдива бісівщина? Але бісівщина вже змізерніла, потьмяніла, облізла, бісівщина словесної тріскотняви, нікчемних амбіцій, жалюгідного інтриганства. Та й самі ці біси – які ж бо вони дрібненькі, ні верховенських, ані шигальових не бачимо поміж ними. Ласолюбний Кит, партійний «генерал» місцевого масштабу, такий охочий до солодких плодів життя... Доктринер і демагог Іона, якому рукоблудство допомагає охороняти свою революційну цнотливість; втім, часті відвідини пивниці якось скращують його холостяцьке існування... Петро, цинічний бабій та паскудник, який грає у сексуальний лікнеп з однією зі своїх партійних товаришок – заклопотаною статевими проблемами незайманою дівочою... Дрібні біси, ниці, але аж ніяк не безпечні, не безневинні, у чому й переконався на собі бідолаха Тарас.

Не будемо гадати, чи вніс письменник у зображення (а воно нещадно вірогідне, хоча й балансує на грані гротеску) «соціалістичного» бісівського кодла щось із особистих вражень; надто це дразливе питання. Одне навряд чи можна заперечити: біль і відчай Тарасові не полишають автора байдужим, і коли вдуматися, вчитатися, саме цей понівечений, покалічений життям і зруйнованими ілюзіями невдаха, а не самовпевнений Мирон, який торжествує «на трупах», втілює в романі моральний принцип «чесності з собою» – як його розуміє Винниченко. Парадокс у тому, що, розвінчуючи «соціалістичну» бісівщину – нехай то буде дрібнота, як Іона і Кит, або нечиста сила вищого рангу, як, скажімо, начальник секретного відділу МДБ Белугін («Колечка») з роману «Слово за тобою, Сталіне!», Винниченко, однак, не відкидав ідею соціалізму, а пізніше і комунізму, сам протягом усього життя, попри всі поразки і розчарування, залишався під гіпнозом цієї ідеї. Та при цьому завжди рішуче й безкомпромісно відкидав імперсько-феодальну форму її втілення, тоталітарну модифікацію.

У «Записках Кирпатого Мефістофеля» тему бісівства заявлено, як бачимо, в самій назві роману, але розглядається вона під іншим ракурсом, ніж у «Чесності з собою». І тут в основі задуму мотив «гіпнозу», спокуси – тільки тепер не «майбутнім соціалізмом», не далекими «небесними» благами, а спокуси найзвичайнісіньким життям з його буденною течією, споконвічними законами і суто земними, реальними благами. Ось один із вузлових епізодів – сутичка героя роману з колишнім його старшим товаришем по революційній роботі Нечипоренком, котрий після заслання бідує без шматка хліба, без роботи, але не зраджує ні ідеї, ні самого себе. Щойно Нечипоренко відхилив сумнівну з погляду моралі пропозицію, яка обіцяла йому непоганий заробіток, він ображений до живого серця тим, що йому подібне взагалі могло бути запропоновано, він аж кипить праведним гнівом, а спокусник зі змішаним почуттям злості, жалості й зневаги дивиться на його неохайну, «скуловчену, мишачого кольору» борідку, «на червону, в зморшках шию», виснажене голодне обличчя, на «обшарпаний піджачок» і думає: якби цього чоловіка одягти «в гарний костюм, гарно постригти, вимити, покласти йому в кишеню чекову книжку тисяч так на тридцять, що б сталося з його добродійністю?».

У героя відповідь на це запитання найменших сумнівів не викликає. Він сам пройшов колись таку пробу і зробив свій вибір: між добродійністю і чековою книжкою, між служінням революції й служінням власній особі – вибір на користь останніх. «Товариша Антона», як його за звичкою ще називає іноді Нечипоренко, давно не існує у природі, він розчинився, розтанув, пішов у безвість, його

викреслено з життя. Яків Васильович Михайлюк, адвокат, який зробив стрімку кар'єру, досягнув чималих гараздів тим, що не виявляв і не виявляє надмірного педантизму в трактуванні законів; холостий гульвіса, марнотратник життя, якого партнери по картах і пиятиці наділили прізвиськом «Кирпатий Мефістофель» чи то за демонічну зовнішність, удавану силу, енергійність, за насмішкуватість, чи, може, за бісівську вдачу... Нечипоренко вражений метаморфозою, адже «товариш Антін» був «самим чесним, самим порядним, самим... самим...» «Я неначе в якомусь кошмарі живу ці два тижні. Я знав, я знав, що не застану нічого з того, що було. Але я не гадав, що в такій страшній формі могло статись». Невже забуто молодість, «найкращу пору свого життя», віддану революції, дружбі, романтиці спільної боротьби?

Ну, навіщо ж отак... Яків Васильович згадує іноді молодість, товаришів-підпільників, згадує Ганю – давнє своє юнацьке кохання; Ганя зараз «десь на каторзі», але, щоб не збрехати, жодних «непотрібних, сентиментально-кислих міркувань» ця обставина в Михайлюка не викликає. «Так: вона там, а я тут, та й годі!».

Справа проста. Колишній «товариш Антін», цей «самий... самий...», більше не хоче бути нічним метеликом, який уперто летить на вогонь. «Його піймають і кинуть у темноту. Трошки згодом він знову летить. Знову піймають і ще далі шпурнуть. Він спочине, збере останні сили і, хоч дуже-таки пом'ятий брутальною рукою, знову летить. Бува, що його, нарешті, просто пристукнуть держальцем ножа або схоплять, зломлять крильця і так шпурнуть у темряву, що він уже не може прилетіти. Оттак... і революціонери». Михайлюка вже «шпурляди», крильця в нього пом'яті, поламані, але щоб зовсім «пристукнули» – ні, дякуємо красенько... І він перетворюється на відступника. Та не просто на відступника, він – біс відступництва [...].

Придивімося, однак, уважно: щось є не зовсім звичайне, щось дивне в цьому Мефістофелеві; біс із людським обличчям – не даремно «кирпатий»... Він чинить зло, але йому знайомі й добрі порухи душі – співчуття, жалість, навіть любов. Має цілком заслужену репутацію джигуна, аморального ловеласа – і раптом стає покірним, ніжно-цнотливим, коли закохується по-справжньому. Готовий піти на страшний злочин проти власної дитинки, яка своєю незапланованою появою на світ порушує його життєві вигоди, і показує себе турботливим батьком тієї самої дитини. Бундючний у стосунках з безпорадним Нечипоренком, він зневажливо іронізує, по суті знущається з нього, принижує його людську гідність – і водночас таємно, щоб не знав ніхто, передовсім сам Нечипоренко, шукає для нього роботу, допомагає зіп'ястися на ноги, а потім,

коли метелика знову шпурляють у темряву, надсилає йому гроші у ті краї, де козам роги правлять...

Ці метання героя «Записок» прийнято розцінювати як свідчення непослідовності, вразливості авторової позиції, намагання якщо не виправдати (хоча й таких закидів наслухався Винниченко), то принаймні затушкувати непривабність «Мефістофелевої» поведінки. Стереотипами, які не втратили, до речі, своєї цупкості й досі, передбачено у подібних випадках безумовну одномірність образів. Лиходій є лиходій, ворог є ворог, він не може, не має права бути живою людиною, якій властиві складність вдачі, неоднозначність психологічного стану, внутрішні вагання, карамазівські душевні «безодні». Дозволено найвищими ідейно-естетичними інстанціями лише чорно-біле зображення, а світлотінь, нюанси, сутінки, перехідні, пограничні зони – то від лукавого. Там, де порушено подібні стереотипи, сувора нормативна естетика завжди вбачає підозріле «копирсання», «психолозтво»; тим часом головна позитивна особливість «Записок Кирпагого Мефістофеля» полягає якраз у тонкому психологізмі, у відмові од будь-якої однобічності, одномірності, й саме це, як на мій погляд, робить роман одним із найзначущіших щодо художності Винниченкових творів, письменник прагне не просто засудити свого героя, він намагається заглибитися у внутрішній світ, розкрити багатоскладність і повноту живого характеру, збагнути мотиви, секрети психологічного «механізму» часто-густо несподіваних вчинків. Естетичною короткозорістю було б вбачати в цьому авторову уникливість, хисткість, тим більше – двозначність його соціальної та моральної позиції. Зрозуміти – хіба це означає виправдати? А з іншого боку, щоб засудити – хіба не треба спершу зрозуміти? [...]

Перечитаймо те місце з тексту, де Михайлюк згадує Ганю, яка перебуває на каторзі, й запевняє себе і нас, що цей спогад не хвилює його душу, не викликає «непотрібних сентиментально-кислих міркувань». Якщо цитувати точно, то в романі це місце звучить так: «не викликає, як раніше, весною...» Що вона означає, оця маленька обмовка – «як весною»? Виходить, іноді, надто весною, все-таки ятрить щось зачучверілу Мефістофелеву пам'ять, все ж напливають непрохані «сентиментально-кислі» думки? Не випадково ж і починається роман короткою імпресіоністичною замальовкою міської весни: дразливий дух розталої кори дерева, «водянистого, весняного снігу, що ріденько чавкає під ногами», тоскний великопосний дзвін у сусідньому Софійському соборі – який «паскудний час, неспокійний, розхристаний, безглуздий!» У цей час приходять безсоння, нічні, а разом – «холодне, гидливе почування туги», самотності, гостре усвідомлення безглуздості життя взагалі й влас-

ного існування зокрема. Саме у цей «розхристаний» весняний час людина починає лякатися своїх спогадів, уникає місць, де минала юність, і з болем змушена зізнатися собі, що вона – просто «хижак-адвокат, що годується стервом закону, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв». І невимовно хочеться бодай уві сні, у казці побачити себе «скромним повіреним, що боронить проти закону і хижаків довірливих і безпорадних», хочеться повірити у реальність чудесної феї – Білої Шапочки...

Вона і з'являється на життєвому видноколі героя, казкова Біла Шапочка – Ганна Пилипівна Забережна, або просто Галя (майже Ганя!), заступивши собою на якийсь час весь білий світ, відсунувши на другий, третій, десятий план справи, повсякденну метушню, адвокатські махінації, приятелів, приятельок, карти, гульню, відновлюючи, лікуючи підгнилу душу нашого «Мефістофеля». З'являється, щоб невдовзі зникнути навіки... Казку про неї герої розповість коли-небудь своєму Міці, задля цього і пише оті записки.

В епілозі ми бачимо, як він утихомирився, постатечнів, з головою пірнув у родинний побут. Яків Васильович тепер уже ніякий не Мефістофель, втім, звичайно ж, і не «товариш Антін», та він по суті зроду-віку не був і не міг бути ні тим, ані тим. Він став самим собою.

Такий фінал можна було б, як і у «Чесності з собою», вважати цілком благополучним, у кожному разі, з суто життєвої точки зору. Якби... якби не гіркуватий присмак піррової перемоги – адже перед нами доля людська, що так і не склалася, поривання, що так і не здійснилися, віра й мета, що їх так і не знайдено. В обох творах, попри всю їхню несхожість і нерівноцінність, є спільна емоційна домінанта, є наскрізний настрій, який я, користуючись поетовою формулою, назвав би «душевною смутою».

Хто ж її краще зрозуміє, хто відгукнеться на цей глибокий, прихований щем, як не ми, люди «смутного» часу, котрі надто добре знають, що таке розчарування, втрати, болоче прощання з ілюзіями, міфами, вірою? То лише кабінетні мудрагелі вважають, ніби ми, сміючись, розлучаємося зі своїм минулим...

Тож і не бійтеся, люди добрі, «згаяти час» на Винниченка, їй-право, не бійтеся... Йому і сьогодні є що вам сказати.

1991–2014,
м. Москва